

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ
ΣΤΟΝ ΔΗΜΗΤΡΗ
ΔΟΥΛΓΕΡΙΑΔΗ

Ανδρέας Παππάς

«Τα πρώτα πενήντα χρόνια είναι δύσκολα»

Ο μεταφραστής, που συμπληρώνει φέτος 50 χρόνια επαγγελματικής πορείας, και συνεργάτης του «Βιβλιοδρομίου» μιλάει για το χθες και το σήμερα της μετάφρασης, την ισορροπία που απαιτεί το κείμενο και τα δύσκολα έργα

Ποιο ήταν το τοπίο στον χώρο του βιβλίου όταν κάνατε τα πρώτα σας μεταφραστικά βήματα;

Την πρώτη περίοδο της χούντας, χοντρικά έως το 1969, και στον χώρο του βιβλίου «όλα τα 'σκιαζε η φοβέρα». Αριστεροί και κεντροαριστεροί εκδοτικοί οίκοι είχαν κλείσει, βιαίως ή εξ' ιδίας πρωτοβουλίας. Ακόμα και αρκετοί αξιολόγοι συγγραφείς είναι γνωστό πως είχαν πάρει την πολυσυζητημένη απόφαση να μη δημοσιεύουν όσο θα κυβερνούσε η χούντα. Εν τω μεταξύ, σε αντιδιαστολή με την αφαρία που επικρατούσε στην «αυλή μας», ο κόσμος – και μαζί του και ο κόσμος των ιδεών – εβραζε. Αντιπολεμικό κίνημα στις Ηνωμένες Πολιτείες, δολοφονίες του Μάρτιν Λούθερ Κινγκ και του Ρόμπερτ Κένεντι, εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα στον Τρίτο Κόσμο, Μάιος του '68 στη Γαλλία, σοβιετική εισβολή στην Τσεχοσλοβακία και άλλα πολλά. Εκείνη την εποχή δεν υπήρχε Διαδίκτυο. Στην Ελλάδα, ουσιαστικά ούτε καν τηλεόραση, παρά μόνο η κρατική/χουντική. Ακόμα και οι όποιες εφημερίδες εκδίδονταν περνούσαν από λογοκρισία. Έτσι, πηγή πληροφοριών εν πολλοίς ήταν για μας ο ξένος Τύπος και τα ξενόγλωσσα βιβλία, που τα προμηθευόμασταν από τον Ελευθερουδάκη, τον Κάουφμαν, τη Φωλιά του Βιβλίου του Κακούλιδη, τον Σαμούχο, τον Παντελίδη (θλίψη και μόνο θλίψη προξενεί το γεγονός ότι ούτε ένα από αυτά τα βιβλιοπωλεία δεν υπάρχει σήμερα).

Πόσο πίσω πρέπει να πάμε για να βρούμε το πρώτο μεταφραστικό σας ερέθισμα και την πρώτη δημοσιευμένη μετάφρασή σας;

Στο γενικότερο αυτό κλίμα, όπου οι εφηβικές πνευματικές ανησυχίες και αναζητήσεις επιχρωμαζόνταν και τροφοδοτούνταν από την αφαρία που είχε επιβάλει η χούντα στην ελληνική κοινωνία, γεννήθηκε και η επιθυμία μου να αποπειραθώ, με τα στοιχειώδη τότε αγγλικά και γαλλικά μου, να μεταφράσω κάποια κείμενα, τα οποία με τα κριτήρια της εποχής θεωρούσα ενδιαφέροντα. Κάπου εκεί λοιπόν, αρχές του 1969, και με τις νομικές αρμοδίες μου να έχουν πάψει ουσιαστικά να με ενδιαφέρουν ήδη, άρχισα να γρατσουνάω τις πρώτες μου μεταφραστικές αράδες. Από μια ωραία παλαιά αγγλική έκδοση των «Απάντων» του Οσκαρ Ουάιλντ που είχε ο πατέρας μου, και βέβαια με το λεξικό «αγκαλιά», επιχειρήσα να μεταφράσω, για το κέφι μου αλλά και για άσκηση, το κείμενο «The Soul of Man under Socialism». Λίγο αργότερα, με μπόλικο θράσος θα έλεγα, αποφάσισα να βγω και στην εκδοτική «πίατσα», η οποία τότε ακριβώς είχε αρχίσει να ξυπνάει από τον λήθαργο. Καθοριστικής σημασίας καμπή υπήρξε ασφαλώς η άρση της προληπτικής λογοκρισίας στην οποία προχώρησε στα τέλη του 1969 η χούντα, θέλοντας έτσι να δείξει ότι ένιωθε πλέον αρκετά ισχυρή και ασφαλής, και επομένως μπορού-

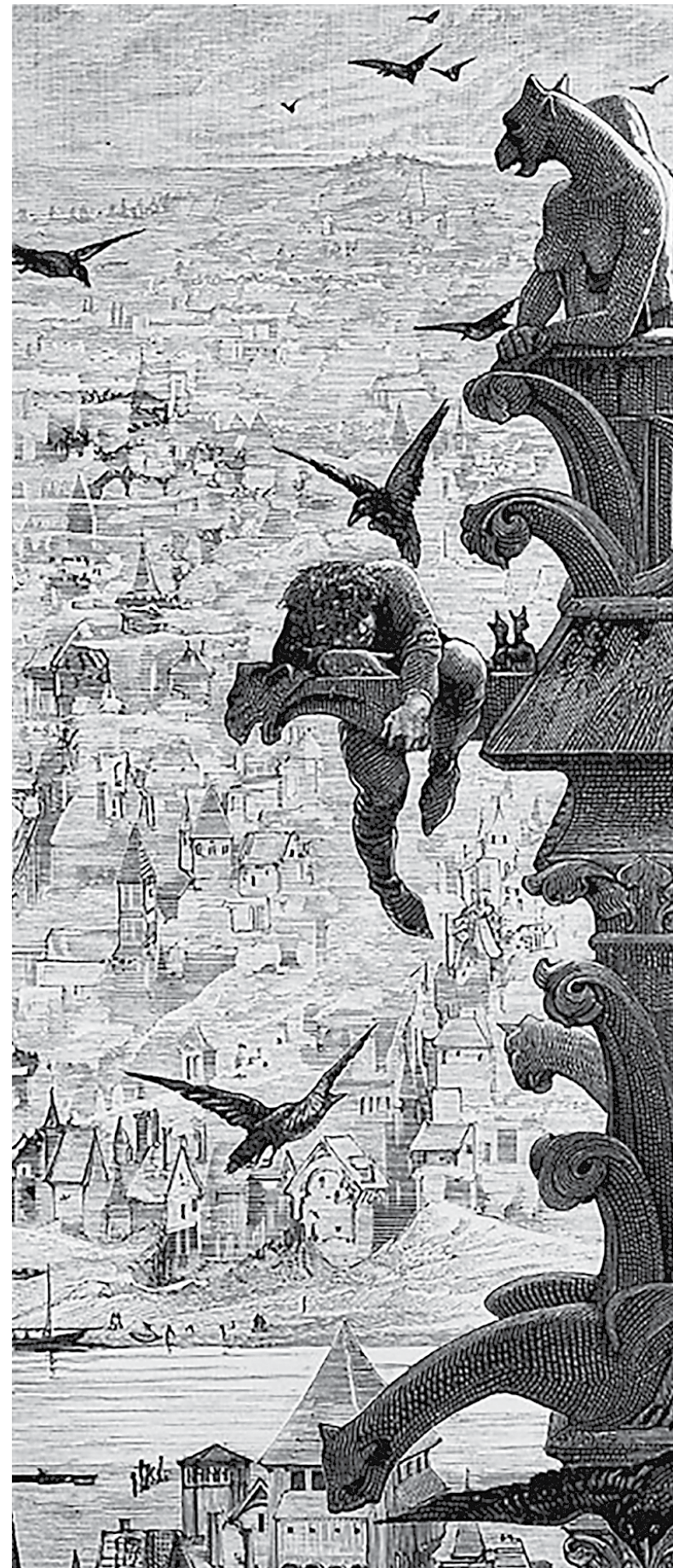

σε να ξεσφίξει κάπως τα λουριά. Ήταν η εποχή που νέοι εκδοτικοί οίκοι, ως επί το πλείστον αριστερού προσανατολισμού, ξεφύτρωναν ο ένας μετά τον άλλον, με πρωτοπόρο τον Κάλβο ήδη από το 1968 και με μείζον γεγονός ασφαλώς τα «Δεκαοχτώ κείμενα» από τον Κέδρo, το καλοκαίρι του 1970. Τότε λίγο - πολύ εμφανίστηκαν οι εκδόσεις Κείμενα του Φίλιππου Βλάχου, ο Διογένης του Κουλουφάκου, ο Στοχαστής του Λουκά Αζελοῦ, η Επικαιρότητα του Μιχάλη Μπακιρτζή, οι Νέοι Στόχοι του Θύμιου Παπανικολάου, οι Εκδόσεις 70 του Παλαιολόγου και κάμποσοι άλλοι ακόμα. Σε αυτό το κλίμα και το πλαίσιο, μετέφρασα το πρώτο μέρος από το βιβλίο του γάλλου κομμουνιστή Jean Baby με τίτλο «Οι θεμελιώδεις νόμοι της καπιταλιστικής οικονομίας», που εκδόθηκε από τις εκδόσεις Στοχαστής το 1970 – εξού και τα πενήντα χρόνια που συμπληρώνω φέτος στο επάγγελμα. Καθώς σχετικά σύντομα θα έπρεπε να παρουσιαστώ στον Στρατό, αλλά

και γενικότερα για «τον φόβο των Ιουδαίων», το βιβλίο το μετέφρασα με ψευδώνυμο.

Ποιες σημαντικές αλλαγές θα μπορούσε κάποιος να εντοπίσει στο διάστημα που έχει μεσολαβήσει έκτοτε;

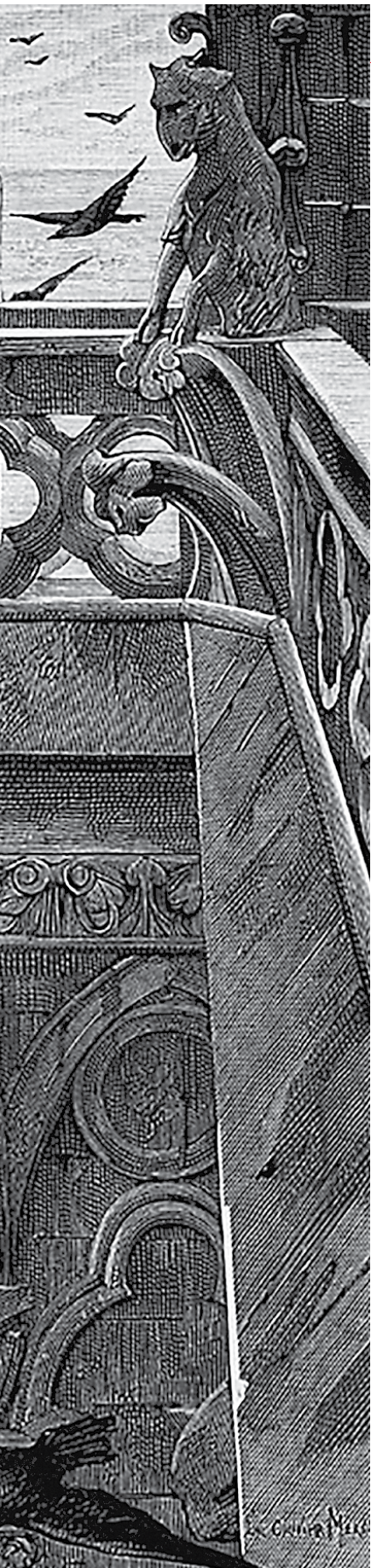
Η σημερινή κατάσταση στον χώρο των μεταφράσεων δεν συγκρίνεται προφανώς με εκείνη την ηρωική εποχή, οπότε n'importe qui μετέφραζε n'importe quoi. Ούτε, όμως, και με την παλαιότερη, την προδικτατορική, οπότε συχνά οι μεταφράσεις ήταν έργο είτε κυριών που είχαν πρόσφατα χωρίσει ή χηρέψει («δώσ' της κάτι να μεταφράσει της καμμένης, είναι χάλια») είτε κομμουνιστών που είχαν γυρίσει από τις εξορίες ή είχαν βγει από τις φυλακές και δυσκολεύονταν να βρουν δουλειά. Μπορεί και σήμερα να εκδίδονται μεταφραστικά ανοσιουργήματα, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το επίπεδο των μεταφραστών/ριών είναι κατά κανόνα αισθητά υψηλότερο.

Μπορείτε να θυμηθείτε κάποια κείμενα που να σας δυσκόλεψαν ιδιαίτερα; Κάποια άλλα που να τα απολαμβάνατε ενδύω τα μεταφράζετε;

Θα έλεγα ότι το πιο απαιτητικό κείμενο με το οποίο έχω αναμετρηθεί ήταν «Η Παναγία των Παρισίων» του Ουγκώ, την οποία μετέφρασα για τις πάντα ποιοτικές εκδόσεις Σμίλη το 2004-05, σε συνεργασία με την εξαίρετη συνάδελφο (δυστυχώς, δεν μεταφράζει συχνά πλέον) Βάνα Χατζάκη. Παρά το ότι είχαμε δίπλα

μας όλες τις προηγούμενες ελληνικές μεταφράσεις, ακόμα και εκείνη του 1867 από τον Ιωάννη Καρασούτσα, ορισμένα κομμάτια από το κείμενο του Ουγκώ παρουσίαζαν τεράστιες δυσκολίες – ιδιαίτερα εκείνα που αφορούσαν κτίσματα, κατά κανόνα γοτθικού ρυθμού, στο Παρίσι του 15ου αιώνα. Όσο για την «απόλαυση», τι να πω; Χαίρομαι πάντα τα κείμενα του βρετανού ιστορικού E.H. Carr, του οποίου είχα μεταφράσει ήδη το 1977 το πρώτο μέρος του θρυλικού «A History of Soviet Russia»,

Από εικονογράφηση της «Παναγίας των Παρισίων» του Βίκτωρος Ουγκώ το 1881. «Ήταν από τις δυσκολότερες μεταφράσεις» λέει ο Ανδρέας Παππάς στη συνέντευξή του

λύσεις». Κατεξοχίν ισχύει αυτό για ένα ιδιαίτερα απαιτητικό και δύσβατο πεδίο όπως αυτό της ιστορίας της τέχνης, στο οποίο ειδικεύομαι επί πολλά χρόνια, ως μεταφραστής αλλά και ως επιμελητής. Κάθε βιβλίο που πέφτει στα χέρια μου, είτε από παλαιότερους είτε από συγκαρινούς μου μεταφρασμένο, μπορεί να μου δώσει τη λύση ως προς την απόδοση ενός όρου. Αλλωστε, και όταν δίδασκα μετάφραση στο ΕΚΕΜΕΛ, πάντα έλεγα στους/στις μαθητές/ριές μου πως καλός δάσκαλος είναι εκείνος που δεν διστάζει να πει «δεν ξέρω» ή «δεν είμαι σίγουρος».

Ποιες μεταφράσεις άλλων έχετε θαυμάσει ή εκτιμήσει ιδιαίτερα όλα αυτά τα χρόνια;

Δύσκολη η απάντηση, καθώς υπάρχει πάντα ο κίνδυνος ασυγχώρητων παραλείψεων. Από τους παλαιότερους, θεωρώ εξαιρετικές κάποιες μεταφράσεις του Αρν Αλεξάνδρου, του Αιμίλιου Χουρμούζιου, καθώς και μερικών ακόμα. Ωστόσο, προσοχή: υπάρχουν μεταφράσεις γνωστών παλαιότερων ελλήνων λογοτεχνών που δεν είναι όσο καλές δείχνουν από πρώτη ματιά. Ήταν άνθρωποι που ήξεραν να γράφουν σε όμορφα ελληνικά, και έτσι το κείμενο ρέει. Όμως, αν το παραβάλει κάποιος με το πρωτότυπο, και μιλάω βέβαια και από προσωπική εμπειρία, διαπιστώνει ότι το ελληνικό κείμενο συχνά αυθαιρετεί, ενίοτε παραποιεί το πρωτότυπο, κάποτε το «κακοποιεί» κιόλας. Σε ό,τι αφορά μεταφραστές της γενιάς μου αλλά και νεότερους, ο κίνδυνος των ασυγχώρητων παραλείψεων είναι ακόμα μεγαλύτερος, γι' αυτό και θα προτιμώ να μην αναφέρω ονόματα. Ας μου επιτραπεί μία μόνο εξαίρεση. Ένα από τα μεγαλύτερα μεταφραστικά ταλέντα της γενιάς μου υπήρξε αναμφισβήτητα η Αλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου, που δυστυχώς «έφυγε νωρίς».

Ποιο είναι το γλωσσικό και άλλο απόθεμα από το οποίο αντλείτε μεταφραστικές λύσεις;

Το βασικό «γλωσσικό απόθεμα» ενός μεταφραστή απορρέει εν πολλοίς από την ιδιότητά του ως καλού αναγνώστη. Μόνον έτσι δεν χάνει την επαφή του με τη συνεχώς εξελισσόμενη γλώσσα. Εχω αντλήσει λέξεις διαβάζοντας ένα κείμενο του Μεσοπολέμου, αλλά και διατρέχοντας ένα free press ή ένα νεανικό έντυπο. Επίσης, αναγκατάστατο στοιχείο του μεταφραστικού αποθέματος αποτελεί η βασική εγκυκλοπαιδική παιδεία, κάτι που όλο και περισσότερο σπανίζει. Αν δεν έχεις ακούσει ποτέ στη ζωή σου τον Γουλιέλμο της

Οράγγης, κινδυνεύεις να γράψεις – όπως κάποιος «μεταφραστής» – ο Βίλεμ των Πορτοκαλιών! Αν δεν έχεις ακούσει ποτέ να γίνεται λόγος για τον Πέρσελ (Purcell) ή τον Σόμερσετ Μομ (Maugham), εύκολα τους μετατρέπεις, μεταφράζοντας από τα αγγλικά, σε Πάρτσελ και Μόχαμ αντίστοιχα!

Πώς σχολιάζετε φαινόμενα όπως ο «λογοτατισμός» ή η «λεξιπλασία»;

Αναμφισβήτητα, οι κίνδυνοι που επισημαίνετε, αλλά και άλλοι, είναι υπαρκτοί. Και η επιδειξιμανία, και η ψευτοκαλλιέργεια, και ο (γλωσσικός) αρχοντοχωριατισμός, και η λεξιλαγνεία, και ο κακώς εννοούμενος υποκειμενισμός. «Εμένα αυτό είναι το ύφος μου», δηλώνει κάποιος αυτάρεσκα, και ακολουθούν... έξι λέξεις στη γενική στη σειρά.

Πώς θα περιγράφατε την τόσο κρίσιμη ισορροπία μεταξύ της γλώσσας-πηγής, δηλαδή της γλώσσας-στόχου, και της γλώσσας-στόχου, της ελληνικής;

Το «στοίχημα» μιας μετάφρασης έγκειται εν πολλοίς σε αυτήν την περιλάλητη ισορροπία μεταξύ της γλώσσας-πηγής και της γλώσσας-στόχου. Με άλλα λόγια, το ζητούμενο είναι ένα κείμενο που να μην προδίδει ή αδικεί τον συγγραφέα, και συγχρόνως να είναι φιλικό προς τον αναγνώστη. Κακά τα ψέματα, όμως. Αυτή η απόλυτη ισορροπία είναι πολύ σπάνια, αν όχι και ανέφικτη. Κατά κανόνα, κάθε «παραχώρηση» προς τον αναγνώστη «την πληρώνει» ο συγγραφέας, ενώ και η απόλυτη προσήλωσή στο πρωτότυπο μπορεί να αποβεί εις βάρος του μεταφράσματος και τελικά εις βάρος του αναγνώστη και της πρόσληψής του κειμένου από αυτόν. Κάθε φορά που επιχειρείται να γίνει το κείμενο πιο φιλικό στον αναγνώστη, υπάρχει κίνδυνος να χαθεί κάτι από το νόημα και το ύφος του πρωτοτύπου. Αλλά και κάθε φορά που ο μεταφραστής διολισθαίνει ή ενδίδει στην «πυγολατρία» υπάρχει κίνδυνος να προκύψει ένα κείμενο άχαρο ή δυσνόητο.

Ποια εργαλεία θεωρείτε απαραίτητα για έναν μεταφραστή;

Ο μακαρίτης Τάκης Κονδύλης, ιερών τέρας τότε (και όχι μόνον τότε) της μετάφρασης, μου είχε πει το 1970: «Ο μεταφραστής οφείλει να ξέρει τρεις γλώσσες: τη γλώσσα του πρωτοτύπου, καλά ελληνικά, και τη γλώσσα του περιεχομένου». Με άλλα λόγια, αποκλείεται να είναι καλή μια μετάφραση, αν ο/η μεταφραστής/ρια δεν γνωρίζει το θέμα του βιβλίου. Το ίδιο ισχύει και αν δεν χειρίζεται άψογα την ελληνική γλώσσα, αν δηλαδή το κείμενό του είναι γεμάτο από αόριστα άρθρα, γενικές, επαναλαμβανόμενα «που», κ.λπ., κ.λπ. Κατά τα άλλα, ως προς τη γλώσσα-πηγή, θα έλεγα ότι πολύτιμος σύμμαχος του μεταφραστή είναι τα λεξικά, τα κάθε είδους βοηθήματα, σήμερα και το Διαδίκτυο. Κάποιος παλαιός μεταφραστής έλεγε: «Διαβάζω bonjour και κοιτάζω στο λεξικό μήπως σημαίνει και κάτι άλλο εκτός από καλημέρα». Με άλλα λόγια, το λεξικό (γλωσσικό ή θεματικό) αλλά και το Διαδίκτυο μπορεί να αποδεικνύουν τεράστιας ισχύος όπλα στα χέρια του μεταφραστή, πολύ πιο ισχυρά από εκείνα που είχαμε εμείς όταν ξεκινούσαμε.

ΣΕΛΙΔΟΔΕΙΚΤΗΣ

Εγκλημα στη Μεζέρ

Στο πιο γνωστό – και κατά πολλούς, καλύτερο – έργο του, το «Ημερολόγιο ενός επαρχιακού εφημέριου» (εκδ. Πόλις, μτφ. Ιφιγένεια Μποτουροπούλου) ο ήρωας του Ζορζ Μπερνανός είναι ο εφημέριος του τίτλου σε ένα μικρό χωριό της Γαλλίας. Η εικόνα της ταπεινώσης, της θυσίας, του μαρτυρίου. Θύμα της αφέλειας και του αδύναμου χαρακτήρα του, βαριά άρρωστος – η ασθένειά του θα τον οδηγήσει σύντομα στον θάνατο –, δεν κατορθώνει σχεδόν ποτέ να πράξει το σωστό, παρά τον θερμό ζήλο του και την ένταση της πίστης του. Ένας νεαρός ιερέας πρωταγωνιστεί και στο «Ένα έγκλημα» που

κυκλοφορεί αυτές τις ημέρες από την Utopia (μτφ. Εφη Κορομπλά). Καταφτάνει ένα βράδυ στην κωμόπολη Μεζέρ («μέγαιρα» στα ελληνικά) για να αντικαταστήσει τον εφημέριο που πέθανε πρόσφατα. Δεν έχει εγκατασταθεί καλά καλά, και ξυπνά μέσα στη νύχτα την υπηρέτρια του προκατόχου του λέγοντάς της ότι του φάνηκε ότι άκουσε φωνές και πυροβολισμούς. Πράγματι, μια ηλικιωμένη γυναίκα έχει δολοφονηθεί στον πύργο της. Αλλά σ' έναν κοντινό λόφο βρίσκεται νεκρός και ένας άνδρας – ίσως

ο δολοφόνος της. Σαν να μην έφταναν αυτά, η κυρία Λουίζ, η οικονόμος του πύργου, παίρνει μία θανατηφόρα δόση μορφίνης, ενώ δεν αργεί να βρεθεί και το πτώμα ενός αγριού της εκκλησιαστικής χορωδίας να επιπλέει στο ποτάμι. Σ' ένα μυθιστόρημα μεταξύ αστυνομικού είδους και πνευματικής περιπέτειας, ο Μπερνανός δεν αφήνει τον αναγνώστη να πάρει ανάσα μέχρι την τελευταία σελίδα. Η λύση του μυστηρίου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί έως και σκανδαλιστική για την εποχή που γράφτηκε το μυθιστόρημα.

Τα πνεύματα του Καντ

«Ομολογώ... ότι βαραίνουν ιδιαίτερα πολύ – αν και μόνον στο ζύγι της ελπίδας – όλες οι εξιστορήσεις σχετικά με την εμφάνιση ψυχών που έχουν αναχωρήσει ή με τις επιρροές των πνευμάτων, καθώς και όλες εκείνες οι θεωρίες σχετικά με την υποτιθέμενη φύση των πνευματικών ουσιών και της σύνδεσής τους με μας» στο ζύγι όμως της μεταφυσικής θεωρίας αυτές φαίνεται να αποτελούνται από αέρα και μόνον». Ποιος θα το περίμενε ότι το βαρύ σαν ιστορία όνομα του Εμμάνουελ

Καντ θα συνδεόταν με κάτι τόσο «ανάλαφρο» όσο τα πνεύματα. Κι όμως, τα «Όνειρα ενός αλαφροϊσκίωτου επεξηγημένα μέσα από τα όνειρα της μεταφυσικής» (εκδ. Εκκρεμές, μτφ. Στέλιος Γκαδρής), που μόλις κυκλοφόρησαν, αποδεικνύουν ότι χωράει και ο πνευματισμός στις αναζητήσεις ενός από τους σημαντικότερους φιλοσόφους της Δύσης. Πρόκειται άραγε για μια αντιμεταφυσική πραγματεία ή για μια σοβαρή ενασχόληση του Καντ με τον κόσμο των πνευμάτων, ενασχόληση που δεν μαρτυρεί μόνον το ειλικρινές ενδιαφέρον του για τον μυστικισμό, αλλά επιπλέον επιτρέπει να ανι-

χνεύσουμε και μια ενδεχόμενη επίδρασή του στο έργο του; Σε μια ανελέητη σάτιρα, όχι μόνον του μυστικισμού (στο πρόσωπο του Swedenborg), αλλά κυρίως της μεταφυσικής, τα «Όνειρα» μας συστήνουν έναν Καντ πέρα από την καθιερωμένη εικόνα. Εδώ «η γλώσσα μεταμφιέζεται, πότε είναι ανάλαφρη και πότε σοβαρή, αναγκάζοντάς μας να ερμηνεύσουμε τις προθέσεις του συγγραφέα, παρά να επικεντρωθούμε σε ενδεχόμενα επιχειρήματα»

ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΒΕΚΙΟΣ

1917-23. Απόλαυση ήταν επίσης η μετάφραση, για τις εκδόσεις Πατάκη το 2014, του έργου του Αρθουρ Κέσλερ «Το μηδέν και το άπειρο», αγαπημένου μου νεανικού αναγνώσματος.

Υπήρξαν περιπτώσεις που ανακάλυψατε μεταφραστικές λύσεις τις οποίες δεν είχατε δοκιμάσει έως τότε;

Ο επαγγελματίας και όχι απλώς ευκαιριακός μεταφραστής πάντα αναζητά καινούργιες «μεταφραστικές